

Minevik karussellil

Katrin Laur. Tunnistaja. Ajalooline romaan. Tallinn: Hea Lugu, 2022. 830 lk.

Head ajaloolist romaani aeglaselt lugeda on suur nauding. Eriti kui lahkuda moodsa elu kiirteelt ja usaldada end rohkem kui kaheksasajal leheküljel laotuvasse minevikku. Muidugi peab paksu raamatu aeglaseks lugemiseks palju vaba ja rahulikku aega olema, milline tingimus küllap ahendab lugejate hulka. Kuid lihtsalt läbi lehitseda seda romaani pole mõtet.

Romaani peategelane on mees Eesti lähiajaloost, Eduard Profittlich S. J. (1890–1942): apostellik administraator ja aastast 1936 katoliku piiskop Eestis, kes suri märtrina Venemaal, Kirovi vanglas, ja kelle pühakuks kuulutamist katoliku kirik praegu taotleb. Ta pole Eesti avalikkusele ei unustatud ega tundmatu isik, kel soovi, leiab eestikeelse käsitluse kõrval ka tema saksakeelse biograafia.¹ Jaani kiriku pastor

Aleksander Täheväli määratleb romaanis: „Ta on sakslane ja katoliku kiriku pea ja mis kõige hullem – jesuiit” (lk 757), lisades, et bolševikud on jesuiite algusest peale vihanud, nagu Stalingi. Profittlich on ajalooromaani keskpunkt, kelle ümber pöörleb saatuslikul karussellil kogu tollane ilm, kelle silmis, mõtetes ja sõnades peegeldub romaani tegelaskond: katoliiklased, luterlased ja õigeusklikud, poliitikud, ajakirjanikud, preestrid, mungad, nunnad, koguduseliikmed ja kasvandikud. See on erakordselt kirev maailm, mille ruumiline haare ulatub Tallinnast Vene tänavalt Tartu, Narva ja Kodusema–Esna kaudu Rooma ja Vatikani. Mis aga kõige ebarahilikum ajaloolise romaani jaoks: selles suures inimsuhete võrgustikus liiguvad tõeliselt eksisteerinud ja üldsegi mitte väljamõeldud tegelased. See tähendab, et iga vähegi osavam lugeja saab lihtsalt järele vaadata, ega kirjanik kusagil komista ajaloolise ruumi inimestega täitmisel.

Ajalookultuuri ajakiri 2020, nr 4, lk 27–39; L. Klinke, Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942. Ulm: Gerhard Hess Verlag, 2000.

¹ P. Lotman, Jesuiidipreester ida ja lääne vahel. 130 aastat Eduard Profittlichi sünnist. – Tuna.

Romaani tegelaskond Profittlichi ümber näib olevat sfääriline. Temale kõige lähemal on katoliku vaimulikud, preestrid, jesuiidipaatriid: Henri Werling, Charles Bourgeois, Bruno Borucki jt,² seejärel Robert Lenzbaueri juhitud kaputsiiniid Tartus või ka Tšehhi frantsisklaste rajatud Pühima Neitsi Maarja Pärispatauta Saamise kongregatsiooni öed, kellest kaks viimast lahkusid Tartust oma kodumaale alles 1987. aastal, jne. Kõigil neil oli erakordselt huvitav elusaatus, mõni jesuiidipaater väärriks samasugust ajalooromaani. Profittlichi isik varjutab teoses veidi prantslasest idariituse preestri Charles Bourgeois' (1887–1963) misjonitegevuse Eestis.³ Bourgeois *alias* Isa Vassili idee oli kirikuunioon, mida ta üritas õigeusu kiriku abil levitada ka Nõukogude Venemaale, seepärast tegutses ta esmalt Narvas. Tema algatusel loodi Kodasemal-Esnal katoliku kloostri funktsioonides keskus, mida külastasid ka inglise jesuiidid.⁴ Esna keskusest saab romaanis realistliku ja usaldusväärse pildi, mis kujutab eesti ajalookirjanduses varju jäänud katoliku misjoni tegevust. Isa Vassili pole sugugi paigalpäisiv tegelane, tema imetabane reis Narvast Tartu, et külastada sealseid kaputsiine, on romaani üks värvikamaid jutustusi (lk 161–167), mis tunnistab autori ettekujutuse pädevust ja sule osavust.

Tegelaskonna eri sfäärid pole kindlasti ühesuguse tihedusega. Autorile pakuvad

² Vt lähemalt **Chr. Wrembek S. J.**, Jesuiten in Estland 1923 bis 1961. Tartu: Johannes-Esto-Verein, 2002; e k 2003.

³ Tema mälestused: **Ch. Bourgeois**, Ma rencontre avec la Russie. Relation du Hieromoine Vassily. Narva – Esna – Tartu – Moscou. 1932–1946. Buenos Aires, [1953]; ingliskeelne tõlge **Ch. Bourgeois**, A Priest in Russia and the Baltic. Tlk Earl of Wicklow. Dublin: Clonmore and Reynolds Ltd, 1953.

⁴ Esna reisi kirjeldus on ilmunud väljaandes Letters and Notices 1938, kd 53, nr 288, lk 70–76.

enam huvi eesti soost kasvandikud, kellest Profittlich lootis koolitada preestraid siinse maa misjonitööks. Põneva elukäiguga on Kablist pärit Johan Ignace Lepp (1909–1966), nn Münchhauseni sündroomiga mees, suurseikleja, marksistist töölisaktivist, kelle Profittlich katoliiklusele võitis ja kes 1941. aastal Lyonis preestriks ordineeriti.⁵ Või ka hilisem teenekas tõlkija ja polüglott Aleksander Kurtna (1914–1983), kellest Petseri vaimuliku seminari lõpetamise järel sai konvertiit ning kes Profittlichi soovitusel siirdus õppima Rooma, jesuiitide juhitud Collegium Russicum. Romaan jätab Kurtnale kahtluse varju, sest preestrit temast ei saanud, kuid Russicumist lahkumise järel aastal 1939 kasutas ta Roomas elamiseks president Pätsi stipendiumi, et Vatikani arhiivis Eesti ajaloo allikaid uurida.⁶ Kurtnast ei saanud ka medievisti ja tagantjärele on teda süüdistatud Saksa ja Nõukogude topeltagendiks olemises. Romaanis vilksatab ka teine Russicumis õppinud eestlane Juhan Raidal, kes arvatakse olevat hukkunud Saksa poolel Kurski tankilahingus.

Romaani Profittlich suhtleb väljaspool oma vaimulikkonda ja koguduseliikmeid paljude Eesti avaliku elu tegelastega, poliitikute, ajakirjanike, baltisakslastega jne. Et ka nemad on tegelikult elanud inimesed, siis tekitab see suur galerii veidi kõhkli, kas tõesti oli piiskop Profittlichi kohalolek siinses avalikus elus nii kõikehõlmav. Mitte ainult inimeste, vaid ka jututeemade ning traagiliste sündmuste kogemise mõttes, olgu selleks kohtumised Aktsiaklubis või õhtusöögil kindral Laidoneri kodus ehk

⁵ **V. Salo**, Kablert Casablancasse. Eesti suurim seikleja John Robert Ignace Lepp 100. – Sirp 23. X 2009, lk 24.

⁶ **J. Kivimäe**, Aleksander Kurtna ja Eesti Teaduste Akadeemia. – 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Tallinn, 1989, lk 187–190; vt ka Kurtna värvikaid, kuid kammitsetud mälestusi: **A. Kurtna**, Pronksvärava taga. – Kultuur ja Elu 1965, nr 3–11.

ka kindrali vahistamise tunnistajaks olemine. Neid kohti romaanis arvustada pole aus, kirjanikule on lubatav *licentia poetica*, mida ajaloolasel pole sünnis kasutada.

Ometi jaguneb kogu arvukas tegelaskond kaheks, romaan nagu kehastaks piibellikku hea ja kurja tundmise puu vilju. Piiskopile ja tema suhtluskonnale vastandab autor antikangelase Nigol Andreseni (1899–1985) ja tema orbiidil liikuvad tegelased: marksistid, sotsialistid, kommunistid ja töölisaktivistid. Autorilt kahtlemata huvitav võte seada kõrvuti (mitte otse vastuollu) kaks maailma. Ühel pool on piiskop Profittlich, kes kohtub Rooma paavstiga ja jesuiitide ordukindrali Vladimir Ledóchowski, Russicumi rektori Philippe de Régis' ja teiste juhtivate jesuiitidega, teisel pool aga kõhklev vasakintellektuaal Andresen, kes koos Ruusi, Lauris-tini, Varese ja teistega võtab Moskvast osa Stalini küllusliku veiniga vastuvõtust (lk 725–729), kuhu olid kutsutud ka Ždanov, Molotov, Beria, Hruštšov jmt. Lugejale jääb neist lehekülgedest tugev vastandamise mulje, mis Roomast ja Moskvast mõistagi kandub Tallinna ja Eestisse. Romaan õieti algab Andreseni ja Profittlichi juhusliku kohtumisega Riia–Tallinna rongis. Hiljem toimub teisigi kahe mehe põgusaid kohtumisi, kas Feischneri kohvikus või mujal. Iseloomulik on, et romaanis mõlema peategelase seltskonnad peaaegu kokku ei puutu. Ja kuigi romaan kogu tegelaskonna moodustavad reaalselt eksisteerinud inimesed, mis justnagu veenab teose ajaloolises usutavuses, on ometi kõik dialoogid, otsekõned ja sisemonoloogid väljamõeldud sõnastused. Lugeja, keda lummab romaan tõeüritus, peab seda endale pidevalt meelde tuletama. Profittlichi ja Andreseni paralleelilmades jääb viimasena nimetatatu kindlasti autori poliitiliste välis-tuste, hoiakute ja väärtushinnangute valda, mis sobivad ajaloopoliitikaga, kus vasakpoolsusest pole sünnis kunagis pärispattu

langemise järel rääkida. Romaan anti-kangelane Andresen on tema hilisemat elukäiku vaadeldes ambivalentne ning võib-olla seetõttu on kriitika tema rolli pidanud nõrgemini põhjendatuks.

Lauri ajalooromaani iseloomustab oskuslikult esitatud panoraamsus, mis järgib kronoloogilist järgnevust alates Profittlichi saabumisest Eestisse 1930. aastal ja lõpetades tema surmaga vangilaagris 1942. Lugejale on sündmuste ja kirjelduste jälgimine üpris keerukas, sest autori tahtel on tekstis esitatud vaid väheseid aastaarve. Romaan tekst pole pidev historiseeritud narratiiv: autor kasutab kompositsioonis omapärast võtet, mida võiks nimetada kaleidoskoobi efektiks. Kirjelduspildid Profittlichi ja Andreseni tegemistest vahetuvad tihtipeale kiirelt ja ootamatult, isegi samal leheküljel, mis tekitab sarnasuse kaleidoskoobi mustrite ja värvide vaheldumisega. Lühikeste, leheküljepikkuste ja kiirelt vahetuvate kirjelduste kõrval on ka pikemaid, nagu Profittlichi reis Rooma ja Saksamaale, Andreseni viibimine Moskvast 1940. aastal või ka Profittlichi vangistamine ning laagriku kirjeldus romaan lõpus. Teisiti mõeldes kangastub romaan lugejaile nagu kinolinal ja jätab mulje monumentaalsest stsenaariumist, mida võiks ka ajaloofilmina realiseerida.

Ajalooromaani lõpuni lugedes tekib paratamatult mitu järeilmõtet. Juba pealkiri viitab ühtaegu märtrile ja Eesti saatuseaastate tunnistajale. Katoliku kirikul on kahtlemata õigus käsitleda piiskop Profittlichi hukkumist vangilaagris märtrisurma. Kuid surma läksid ka teised vangistatud, raamatus Profittlichi kongikaaslastena kujutatud Harald Tammer, Andres Raska, Jerzy Kaplinski, Joakim Puhk, Ants Piip, Eduard Laaman. Autorile ei saa muidugi ette kirjutada avaramaid moraalseid hinnanguid, tema peamine eesmärk oli Profittlichi elu ja saatuse raamat. Moraalsete valikute hulka kuuluvad

ka Profittlichi sisemised heitlused, kas lahkuda viimaste järelümberasujatega Saksa- maale või – oodates paavsti korraldust – jääda oma koguduse juurde Eestisse, andes endale selgelt aru, et viimane valik tähendab surmaminekut. Romaanis kirjeldatud dilemma kõrval võib moraalse valiku küsimust ette kujutada ka paater Henri Werlingi puhul, kes jäi samuti Eestisse ja küüditati alles 1945. aastal üheksaks aastaks Siberisse, kust ta naasis ja asus elama Esnasse. Või ka Charles Bourgeois, kes elas üle vangistuse Saksa okupatsiooni ajal ning lahkus Prantsuse kodanikuna Eestist 1945. aastal.

„Tunnistaja” on raamatuna väga erinev saavutus, autori uskumatult suure ja pikaajalise uurimistöo vili. Ajalooromaan, mille usaldusväärsus ja detailide tundmine jätab piiri ajaloolise uurimuse ja ilukirjandusliku teose vahel (kui otsekõne, dialoogid ja monoloogid välja arvata) tajumatult õhkõrnaks. Raske on uskuda, et teemakäsitlust oleks võimalik pärast „Tunnistajat” romaanikirjanduses ja ka ajalookirjutuses ületada. Igal juhul tuleb seda raamatut siiralt soovitada nii kirikuinimestele kui ka ilmalikele lugejatele.

JÜRI KIVIMÄE